

## ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

**Стеценко Алла Іванівна,**  
кандидат психологічних наук,  
доцент кафедри практичної психології  
Університету Григорія Сковороди в Переяславі  
ORCID ID: 0000-0001-7451-2488

**Квашенко Олена Миколаївна,**  
здобувачка магістерського рівня кафедри практичної психології  
Університету Григорія Сковороди в Переяславі  
ORCID ID: 0009-0003-9046-0325

*У статті теоретично обґрунтовано результати дослідження. У процесі вивчення питання особливостей професійного самовизначення, основна увага була сконцентрована на таких головних систем чинників та компонентів як: зовнішні та внутрішні чинники, детермінації поєсу самовизначення особистості.*

*Психологічне самовизначення особистості, як проблема психології, вимагає наукового обґрунтування психологічних особливостей його становлення та детермінації.*

*У ході дослідження, ми визначаємо професійне становлення з позицій диференціально-психологічного підходу, й розглядаємо його як тривалий, і динамічний, багатоплановий процес самореалізації особистості, який детермується соціально-економічними, соціально-психологічними, суб'єктно-особистісними, індивідуально-особистісними факторами, і що охоплює весь життєвий та, зокрема, і професійний шлях людини. Цей процес проходить кілька етапів свого індивідуального розвитку, і кожен зі яких характеризується своїм специфічним змістом.*

*Констатовано, що зміст професійного самовизначення складається з когнітивного, мотиваційно-емоційного, поведінкового та особистісно-професійного компонентів. Кожен з означених компонентів складається з механізмів які утворюють унікальну особистісну життєву та професійну перспективу, особистого професійного плану, професійної спрямованості, на основі уявлень, інтересів та потягів особистості до певного роду діяльності.*

*Вивчено систему мотивів та механізмів, що становлять чинники формування процесу професійного самовизначення.*

*Встановлено, що психологічними чинниками розвитку професійного самовизначення особистості є такі чинники, які безпосередньо стосуються мотиваційної, когнітивної, емоційно-вольової та поведінкової сфери особистості, та запускають різноманітні психологічні механізми в залежності від фактору впливу.*

**Ключові слова:** професійне самовизначення, чинники формування професійного самовизначення, детермінанти самовизначення особистості, механізми розвитку процесу професійного самовизначення.

### **Stetsenko Alla, Kvashenko Olena. Peculiarities of professional self-esteem**

*The article theoretically substantiates the research results. In the process of studying the peculiarities of professional self-determination, the main attention was focused on such main systems of factors and components as: external and internal factors, determination of the process of self-determination of the individual.*

*Psychological self-determination of the individual, as a problem of psychology, requires scientific substantiation of the psychological features of its formation and determination.*

*In the course of the research, we define professional formation from the standpoint of a differential-psychological approach, and consider it as a long-term, dynamic, multifaceted process of self-realization and personality, which is determined by socio-economic, socio-psychological, subject-personal, individual-personal factors, and which covers the entire life and, in particular, the professional path of a person. This process goes through several stages of its individual development, each of which is characterized by its specific content.*

*It has been established that the content of professional self-determination consists of cognitive, motivational-emotional, behavioral and personal-professional components. Each of these components consists of mechanisms that form a unique personal life and professional perspective, a personal professional plan, professional orientation, based on ideas, interests and drives individuals to a certain type of activity.*

*The system of motives and mechanisms that are factors in the formation of the process of professional self-determination has been studied.*

*It has been established that the psychological factors in the development of the professional self-determination of an individual are those factors that directly relate to the motivational, cognitive, emotional-volitional and behavioral spheres of the individual and trigger various psychological mechanisms depending on the influencing factor.*

**Key words:** professional self-determination, factors of formation of professional self-determination, determinants of personal self-determination, mechanisms of development of the process of professional self-determination.

**Постановка проблеми.** Професійне життя людини в сучасних умовах відрізняється високою динамічністю, пов'язаною з виникненням нових професій та знач-

ним ускладненням змісту праці у традиційних видах діяльності. Змінюється ставлення до професії, змісту трудової діяльності та її результатів. Основний напрям

цих змін пов'язаний зі збільшенням свободи та необхідності самостійного вибору. Крім того, нові цінності суспільства призвели до того, що професійний світ відчуває потребу в професійно мобільних фахівцях, здатних успішно та ефективно реалізовувати себе в умовах, що змінюються.

**Актуальність та розробленість проблеми.** Поява у нашій країні безробіття торкнулося представників різних груп, незалежно від своїх кваліфікацій. Ситуація, обумовлена втратою роботи, робить необхідним пошук і вибір суб'єктом найбільш оптимального способу вирішення проблем, що виникли. Однак практика психологічного консультування показує, що багато людей, хоч і відчувають незадоволеність професією і усвідомлюють неможливість реалізації свого внутрішнього потенціалу в даній трудовій сфері, при цьому не бачать способів вирішення ситуації, оскільки вважають зміну професії показником власної некомпетентності. Проблема стає особливо актуальною, коли мова заходить про реалізацію рішення про зміну професії, оскільки життєвий досвід, усталена система цінностей можуть ускладнювати їх перехід у нове професійне середовище.

Основні напрямки роботи з проблем вибору професії у сучасній загальноосвітній школі задаються передусім системою реальних протиріч між недостатньою поінформованістю підростаючу людину про складний світ професій та соціально-педагогічним вимогами свідомості та самостійності вибору професії; між потребою підростаючої людини у радах та відсутністю у її найближчому оточенні компетентних порадників, озброєних необхідними методами роботи; між професійними планами учня, з одного боку, та його особистими якостями, з іншого.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Теоретико-методологічні основи дослідження самовизначення закладені у працях О. Вітковської, Л. Галаганової, М. Гінзбурга, Н. Гузій, А. Голомштока, Ф. Гоноболіна, В. Зінченко, Є. Клімова, І. Манохи, О. Павлютенкова, Л. Пуховської, В. Сафіна, Б. Федоришина, О. Щотки, М. Чобітька, Б. Щербатюк, А. Земби, Н. Ізбуцької, О. Кікінеджи, Н. Кошечко, Ю.Мельник, О. Тютюнник, Т. Цюман, О. Штепи.

Непересічну теоретично-практичну значущість для дослідження проблеми професійного самовизначення особистості мають наукові роботи іноземних учених. Зокрема, зі створення умов для обґрунтованого вибору особистістю професії (А. Адлер, Е. Берн, Л. Бонцорі, Е. Гінзберг, Ф. Парсонс, Д. Сьюпері, К. Хорні та інші); впливу системи ціннісних орієнтацій особистості на професійне самовизначення (Д. Берлінгер, Р. Белл, Б. Бол, Д. Брупер, К. Вальтер, Р. Вільямс, Р. Інглегарт, М. Кон, Н. Кейдас, С. Кейні, А. Маслоу, С. Ньюмен, К. Роджерс, Б. Скіннер, Т. Терман, Э. Торвдайк, Г. Хілд та інші); форм і методів організації навчального процесу з метою підготовки учня до професійного самовизначення (Д. Адаме, Р. Брунер, А. Дж. Воттс, Дж. Кіллен, Дж. Конанг, В. Никлис, М. Ритлук, Р. Сліппері, Х. Фукс, В. Цифройнд та інші); стратегії в організації професій-

ного самовизначення учнів за допомогою роботи з розвитку ціннісно-моральної основи (В. Бенетт, Л. Колберг, Т. Ликона, В. Пері, Д. Френкель та інші)

В наукових дослідженнях вчені свою увагу акцентують здебільшого на особливостях професійного та особистісного самовизначення здобувачів освіти раннього юнацького віку, залишаючи нерозкритими такі питання, як дослідження механізмів, способів, умов і шляхів формування професійного самовизначення випускників закладів середньої освіти на сучасному етапі розвитку суспільства.

**Мета дослідження.** Головною метою цієї роботи є здійснення теоретичного дослідження проблеми особливостей професійного самовизначення особистості.

**Виклад основного матеріалу.** Професійне самовизначення – це процес формування особистісного ставлення до професійно-трудової діяльності та способ самореалізації людини, узгодження внутрішньо особистісних та соціально-професійних потреб.

Виникнення професійного самовизначення охоплює старший шкільний вік, але йому передують етапи: первинний вибір професії (характерний для учнів молодшого шкільного віку): мало диференційовані уявлення про світ професій, ситуативне уявлення про внутрішні ресурси, необхідні для такого роду професій, нестійкість професійних намірів; етап професійного самовизначення (старший шкільний вік): виникнення та формування професійних намірів та початкове орієнтування в різних сферах праці; професійне навчання: здійснюється після здобуття шкільної освіти для освоєння обраної професії; професійна адаптація: формування індивідуального стилю діяльності, переважання системи виробничих та соціальних відносин; самореалізація у праці: виконання або невиконання очікувань, пов'язаних з професійною працею.

Процес професійного самовизначення включає розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого майбутнього, побудова еталонів як ідеального образу професіонала. Особистісне самовизначення людини відбувається на основі освоєння суспільно вироблених уявлень про ідеали, норми поведінки та діяльності. В даний час соціальна орієнтація багато в чому визначає професійну самосвідомість людини, її професійне самовизначення та професійний вибір.

Образ майбутньої професії є досить складним нооутворенням, що включає емоційні та когнітивні компоненти. Відповідність емоційно-оцінних компонентів суттєвим змістовним компонентам професії робить вибір обґрунтованим та реальним. Для обґрунтованості професійного вибору необхідно також, щоб вимоги професії відповідали можливостям людини. В іншому випадку в самосвідомості людини накопичується негативний життєвий досвід, формуються своєрідні способи вирішення завдань, що постають перед ним – уникнення проблем, їх ігнорування і т.п. [4].

Науковці Г.С. Костюк, П. А.Шавір, підкреслюють значущість особистісного підходу в практиці профорієнтації, значущість індивідуальних особливостей,

потреб, інтересів людини як суб'єкта професійного самовизначення.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що незважаючи на постійний інтерес науковців до вирішення проблеми професійного самовизначення особистості, досі не існує єдності думки у визначенні змісту цього поняття і закономірностей самого процесу.

Процес професійного самовизначення, як відмічає А. А. Деркач є динамічним і охоплює істотну частину життєвого шляху людини, вносячи специфічний внесок у розвиток особистості на кожному етапі її становлення [2].

На думку науковців, ядром професійного самовизначення є усвідомлений вибір професії з урахуванням своїх особливостей та можливостей, вимог професійної діяльності та соціально-економічних умов [4].

Професійне самовизначення є багатовимірним та багатоступінчастим процесом, з цієї позиції О.В. Сергієнко розглядає професійне самовизначення як: 1) серію завдань, які ставить суспільство перед особистістю; 2) процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між власними уподобаннями та потребами суспільства в працівниках; 3) процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність [6].

Професійне самовизначення є цілісний, інтегративний процес, в якому особа має змогу реалізувати свої основні життєві та моральні цінності. Це вибір людиною напрямку та змісту свого розвитку у майбутньому, сфери та засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для втілення своєї життєвої мети та моральних цінностей. Це багатомірний, цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини, її життєві домагання, аспекти її особистісного та соціального самовизначення [7].

Аналіз теоретичних джерел, доводить, що процес професійного самовизначення складається з двох рівнів: гностичний рівень реконструкція свідомості і самосвідомість; практичний рівень реальні зміни в соціальному статусі особистості.

У загальній структурі самовизначення модально відбувається формування професійної ідентичності, яка включає усвідомлення належності до конкретної професійної спільноти; розуміння та оцінка власної відповідності професійним стандартам та пошук місця в суспільстві на основі соціальної ролі; усвідомлення власного рівня прийняття в соціальну групу; усвідомлення власних сильних і слабких сторін, визначення шляхів самовдосконалення; бачення власного майбутнього [3].

Професійне самовизначення здійснюється протягом усього професійного життя: особистість постійно рефлексує, переосмислює своє професійне буття і самостверджується у професії. Актуалізація професійного самовизначення особистості ініціюється різними подіями, такими як закінчення загальноосвіт-

ньої школи, професійного навчального закладу, зміна місця проживання, та ін.

Взаємозв'язок особистості та зовнішньої стосовно неї системи профорієнтаційних впливів виникає лише у процесі діяльності. Діяльність як форма взаємозв'язку суб'єкта з об'єктами утворює умову психічного відображення і постає як механізм детермінуючого впливу на особистість. У процесі постійного зв'язку із зовнішнім світом людина постає як активна сторона взаємодії. Тому психологічний прояв принципу детермінізму може бути зрозумілий лише в рамках проблеми співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов детермінації діяльності. У плані аналізу рушійних сил діяльності необхідно виходити із взаємозв'язку та протиставлення внутрішнього та зовнішнього.

Процес професійного самовизначення обумовлений виникненням, розширенням діяльності суб'єкта, що реалізує його зв'язок з факторами профорієнтації. Самовизначення вплетено у цю діяльність як її компонент.

Структурні елементи особистості як найближчі психологічні передумови професійного самовизначення різні за характером їх функцій. Усю сукупність найважливіших особистісних передумов самовизначення можна звести до двох основних груп: 1) особливості особистості, які забезпечують можливість успішного вирішення проблеми вибору професії, але прямо беруть участь у активізації цього процесу. До цієї групи належать вольові риси характеру, і навіть така риса як працьовитість. Сюди слід віднести і наявність деякого трудового і життєвого досвіду, рівень загальної життєвої зрілості людини. 2) Цю групу психологічних передумов самовизначення утворюють різні компоненти спрямованості особистості, що динамізують процес професійного самовизначення та зумовлюють вибірковість реагування. Сюди належить потреба у професійному самовизначенні, що виникли у людини навчальні та професійні інтереси та схильності переконання та встановлення, цінності та ідеали, та уявлення про життєві цінності. Компоненти другої групи завдяки своєму зв'язку з пізнавальними потребами мають функцію зумовлення сфери діяльності, привабливою для людини.

Опис змісту професійного самовизначення з допомогою виділення окремих компонентів ми бачимо у роботі О.В. Падалко. Автор вважає, що ключовими компонентами, що сприяють формуванню професійного самовизначення, є когнітивний, емоційний та поведінковий.

До особистісних характеристик професійного самовизначення Приходько Ю., Кучеренко Є., відносять мотиваційний компонент, до якого входить формування професійної Я-концепції. Цей компонент, за судженнями науковців формує інтеграцію інших особистісних компонентів, які входять у змістовний (Яреальне, Я-ідеальне), ціннісно-цільовий (професійний шлях студента), регулятивно-поведінковий (самоосвіта, дії у професійному напрямку) [1].

Для успішного вибору професійної діяльності в умовах ринку праці необхідною є розвиненість про-

фориєнтаційних установок здобувачів освіти раннього юнацького вiку.

Рiвень розвитку профориєнтаційної установки розкривається з усвiдомленням та обiзнанiстю особистостi з професiйними типами i станами, а також її готовнiстю до активного вибору дiяльностi.

Так, Д. Узнадзе доведено наявнiсть загальної психологiчної готовностi особистостi до реалiзацiї актуальної в конкретнiй ситуацiї потреби. Вченим виявлено закономірностi закрiплення такої готовностi при неодноразовому повтореннi ситуацiї, якi дають змогу задовольняти дану потребу.

Пошук та вибiр професiї, професiйне самовизначення та розвиток, оволодiння професiєю, ефективна реалiзацiя себе у трудовiй дiяльностi, нарештi, досягнення успiху та щастя у професiйнiй працi є досить складним, тривалим, дуже рухливим, багатоплановим i часом суперечливим процесом.

У психологiчних дослiдженнях, присвячених вивченню динамiки цього процесу, було встановлено, що в ньому досить чiтко видiляються чотири стадiї, кожнiй з яких вiдповiдає свiй психологiчний критерiй [3, 5].

Перша стадiя професiйного самовизначення особистостi пов'язана з зародженням та формуванням професiйних намірiв пiд впливом загального розвитку особистостi та первiсного орієнтування у рiзних сферах трудової дiяльностi, працi та професiї. Психологiчним критерiєм успiшностi проходження цiєї стадiї є вiдповiдний суспiльним потребам (вимогам ринку працi) та потребам самої особистостi вибiр професiї чи спеціальностi.

Друга стадiя – це перiод професiйного навчання та виховання, тобто. цiлеспрямованої пiдготовки з обраної професiйної дiяльностi та оволодiння всiма тонкощами професiйної майстерностi.

Психологiчним критерiєм успiшного проходження цiєї стадiї є професiйне самовизначення особистостi – формування ставлення до себе як до суб'єкта обраної дiяльностi та професiйної спрямованостi, в якiй досить чiтко вiдбиваються установки на розвиток професiйно значимих якостей (професiйно важливих якостей).

Третя стадiя пов'язана з активним входженням у професiйне середовище, що вiдображає перехiд учня до нового типу дiяльностi – до професiйної працi у рiзних формах в умовах реального виробництва, виконання службових обов'язкiв тощо. Психологiчним критерiєм успiшного проходження даної стадiї служить активне оволодiння професiєю в умовах реального трудового

процесу та виробничих вiдносин, знаходження себе у системi трудових колективiв.

Четверта стадiя передбачає повну чи часткову реалiзацiю професiйних устремлiнь i можливостей особистостi самостiйному працi. Психологiчний критерiй успiшного проходження цiєї стадiї – ступiнь оволодiння операцiйною стороною професiйної дiяльностi, рiвень сформованостi професiйно значимих якостей особистостi, ставлення до працi, мiра майстерностi та творчостi [3, 5].

Професiйне самовизначення передбачає самостiйне обмiркування як варiантiв свого майбутнього професiйного старту, а й життєвого шляху загалом. У пiдлiтка та старшокласника протягом попереднiх рокiв розвитку склалися певнi вiдносини до рiзних галузей працi, уявлення про багато професiї, самооцiнка своїх можливостей, орієнтацiя у соціально-економiчнiй ситуацiї та багато iншого, що загалом характеризує стан внутрiшньої (психологiчної) готовностi до вибору професiї.

Отже, у психологiчної готовностi до професiйного самовизначення, як та iнших видiв самовизначення (особистiсного, соціального), провiдну роль грає самосвiдомiсть, тобто. усвiдомлення своїх якостей та оцiнка їх, уявлення про своє реальне i бажане Я, рiвень домагань у рiзних сферах життя та дiяльностi, система цiннiсних орієнтацiї, особистiсний сенс обраної професiї та життя в цiлому та iнше. Великий вплив на процес професiйного самовизначення надає самооцiнка, оскiльки саме вона дозволяє людинi зрозумiти, пiзнати та оцiнити саму себе, свої особистi якостi, можливостi, здiбностi, бажання, мотиви, почуття.

Професiйне самовизначення є важливою характеристикою соціально-психологiчної зрiлостi особистостi, її потреби у самореалiзацiї та самоактуалiзацiї.

**Висновок.** Тенденцiя розглядати проблеми професiйного самовизначення особистостi iзольовано, переважно у контекстi юнацького вiку або як вибору професiї, є однiєю з основних причин того, що визначення сутностi професiйного самовизначення залишається досi невирiшеним завданням. Фiксацiя на аналізi лише юнацького вiку не дозволяє побачити проблему загалом. Професiйне самовизначення особистостi як складний тривалий та динамiчний процес розвитку займає весь перiод професiйної дiяльностi. Тобто професiйне самовизначення можна розглядати як процес становлення суб'єкта професiйної дiяльностi, як суттєву сторону загального процесу розвитку особистостi. Воно не зводиться виключно до акту вибору професiї, виступаючи як змістовний процес розвитку особистостi.

#### Лiтература:

1. Демченко В.В. Проблема професiйного самовдосконалення майбутнього вчителя фiзичної культури. *Науковий часопис НПУ iменi М. П. Драгоманова. Серiя 15: Науково-педагогiчні проблеми фiзичної культури* (фiзична культура i спорт). 2015. Вип. 3(1). С. 122–125.
2. Коваленко Е.А. Цiннiсна природа усвiдомленого саморозвитку особистостi: соціально-фiлософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фiлос. наук: спец. 09.00.03 "Соціально фiлософiя та фiлософiя iсторiї". Харкiв, 2015. 16 с.
3. Комар Т.В. Професiйна зрiлiсть особистостi: психологiчна природа поняття. *Науковий вiсник Херсонського державного унiверситету. Серiя : Психологiчні науки.* 2016. Вип. 3. С. 33–37.

4. Оліховська Л. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2016. Випуск 2. С. 161–164.
5. Посацький О. Аналіз проблеми професійного самовизначення в юнацькому віці. *Проблеми гуманітарних наук*. 2013. Випуск 31. Психологія. С. 73–83.
6. Радул В.В. Дослідження особливостей самореалізації особистості: монографія. К. : Імекс-ЛТД, 2019. 352 с.
7. Радул В.В. Соціальна зрілість особистості: [монографія] Харків: Мачулін, 2017. 441 с.
8. Сич В.М. Соціально-психологічні особливості мотивації професійного вдосконалення спеціалістів відділів освіти : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 . Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2015. 20 с.
9. Склярєнко І.Ю. Професійне самовдосконалення в процесі підготовки майбутніх учителів музики: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2019. 20 с
10. Яновська Т. Психологічні особливості професійного самовизначення у підлітковому та юнацькому віці. *Молодий вчений*. 2017. № 4. С. 270–274.

#### References:

1. Demchenko V.V.(2015) Problema profesiinoho samovdoskonalennia maibutnoho vchytelia fizychnoi kultury. [The problem of professional self-improvement of the future teacher of physical education.] *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport)*. Vyp. 3(1). P. 122-125. [in Ukrainian]
2. Kovalenko E.A. (2015) Tsinnisna pryroda usvidomlenoho samorozvytku osobystosti: sotsialno-filosofskyi analiz [The valuable nature of the conscious self-development of the individual: socio-philosophical analysis]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk: spets. 09.00.03 "Sotsialna filosofii ta filosofii istorii". Kharkiv, 16 p. [in Ukrainian]
3. Komar T.V. (2016) Profesiina zrilist osobystosti: psykholohichna pryroda poniattia. [Professional maturity of the individual: the psychological nature of the concept.] *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii : Psykholohichni nauky*. Vyp. 3. P. 33-37 [in Ukrainian]
4. Olikhovska L.(2016) Teoretychni osnovy profesiinoho samovyznachennia: psykholohichni aspekt [Theoretical foundations of professional self-determination: psychological aspect]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Pedahohika. Sotsialna robota*. Vypusk 2. P.161-164. [in Ukrainian]
5. Posatskyi O. (2013) Analiz problemy profesiinoho samovyznachennia v yunatskomu vitsi [Analysis of the problem of professional self-determination in youth]. *Problemy humanitarnykh nauk*. Vypusk 31. Psykholohiia. P. 73-83 [in Ukrainian]
6. Radul V.V.(2019) Doslidzhennia osoblyvostei samorealizatsii osobystosti [Study of the peculiarities of self-realization of the individual]: monohrafiia. K. : Imeks-LTD, 352 p. [in Ukrainian]
7. Radul V.V. (2017) Sotsialna zrilist osobystosti [Social maturity of personality]: [monohrafiia] Kharkiv: Machulin, 441 p. [in Ukrainian]
8. Sych V.M.(2015) Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti motyvatsii profesiinoho vdoskonalennia spetsialistiv viddiliv osvity [Socio-psychological features of the motivation of professional improvement of specialists of education departments]: avtoref. dys... kand. psykhol. nauk: 19.00.05 . In-t psykholohii im. H.S.Kostiuka APN Ukrainy. K., 20 p. [in Ukrainian]
9. Skliarenko I.Iu. (2019) Profesiine samovdoskonalennia v protsesi pidhotovky maibutnikh uchyteliv muzyky [Professional self-improvement in the process of training future music teachers]: avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.04. Cherkaskyi natsionalnyi un-t im. Bohdana Khmelnytskoho. Cherkasy, 20 p. [in Ukrainian]
10. Yanovska T. (2017) Psykholohichni osoblyvosti profesiinoho samovyznachennia u pidlitkovomu ta yunatskomu vitsi [Psychological features of professional self-determination in adolescence and youth]. *Molodyi vchenyi*. № 4. P. 270-274. [in Ukrainian]